

KUULUJUTTUDEST NÕUKOGUDE EESTIS PARTEI JA JULGEOLEKU MEELSUSARUANNETE PÕHJAL 1944–1953

Peeter Kaasik

Kuulujutte esineb alati, sõltumata riigikorrast, sealhulgas demokraatlikes riikides. See ei tähenda, et kuulujutud võimudele seal meeldiksid, kuid väga silmatorkavate vahenditega pole nendega võimalik võidelda. Totalitaarses ühiskonnas, nagu seda oli Nõukogude Liit, on kuulujuttudel mõnevõrra teistsugused väljendusvormid ja võitlus levitajatega torkab ka rohkem silma, sest kuulujutuks võib klassifitseerida kõik, mis on kuidagi vastuolus ametlike seisukohtadega.

Nõukogude Liitu iseloomustas totaalne kontroll oma kodanike mõtteavalduste üle – sai olla ainult partei arvamus ja vale arvamus. Nii leidis avalik arvamus suuresti väljundi kuulujuttudena. Kuigi võimud võisid ka ise kuulujutte lahti lasta ja/või neid suunata, oli tegemist üldiselt siiski nõukogudevastase nähtusega ning just seetõttu, et kuulujutud olid kontrollimatud ja kunagi ei võinud teada, milleni need lõpuks välja viivad.

Sovetivõim käsitles kuulujutte lähtuvalt ideoloogiast. Sellest tulenes ka altpoolt “kõrgematesse instantsidesse” ette kandmise vorm Eestimaa Kommunistliku Partei (edaspidi EKP) ja ENSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi, 1946. aastast Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi (edaspidi NKGB/MGB) aruandluses, mille kohaselt levitasid vaenulikke kuulusi rõhutatult sise- ja välisvaenlased, kelle eesmärgiks oli sovetiseerimise üldine takistamine. Vaatamata kohati üsnagi ideologiseeritud sisule, on nimetatud ettekannete näol tegemist olulise allikaga, mõistmaks tollase Nõukogude Eesti elanike kartusi ja ootusi. Samuti näitavad erinevad kuulujutud neid raskusi, millega võimudel tuli silmitsi seista, sest kindlasti poldud rahul sellega, et ükskõik, mis algatusega välja tuldi, põhjustas see elanikes mitte ainult vastuseisu, vaid ka väljamõeldisi sisaldavat folkloori. Seega tuli kuulujuttude vastu võidelda. Et millegi vastu võidelda, peab aga teadma, mille vastu täpsemalt.

Rahvusarhiivis asuvad kommunistliku partei ja julgeolekuasutuste meelsusaruanded pole ajaloolaste ja sotsiaalteadlaste töödes kuigi palju kasutamist leidnud.¹ Alljärgnevalt ongi huviorbiidis meelsusaruannetes kajastuvad kuulujutud Teise maailmasõja järgsel ajal kuni Stalini surmani 1953. aastal. Eesmärgiks pole mitte niivõrd analüüsida kuulujuttude põhjuseid ja tagajärgi, vaid tutvustada konkreetse sündmuse puhul laialt levinud kuulujutte ning üritada neid mõju ja ulatuse järgi kategoriseerida. Vaatluse alt on välja on jäänud kohaliku tähtsusega erakorralised sündmused, mis kuulujuttudele ainekandjad andsid.

Allikatest

Hoolimata sõnavabaduse puudumisest oli sovetivõim vägagi huvitatud, mida poliitikast ja ühiskonnaelust tegelikult arvatakse. Probleemiks oli see, et ühiskonnas, kus vabad mõtteavaldused polnud lubatud, ei kippunud kodanikud oma seisukohti ülemäära avameelselt väljendama. Seega tuli kasutada agentuuri, mille ettekannete põhjal mingi üldisem pilt loodi. Eelkõige iseloomustab salajase agentuuri kasutamine julgeolekuorganeid, kes said infot ka kirjavahetuse perlustreerimisest ja telefonikõnede pealtkuulamisest. Parteiorganitel olid samuti oma avalikud ja salajased informatorid ning teavet saadi ka julgeolekuasutustelt.²

Rahvusarhiivis asuvate meelsusaruannete puhul võib öelda, et eraldi kuulujuttude kogumise ja analüüsimisega partei- ja julgeolekuorganid ei tegele. Kuulujutud olid meelsusaruannetes esitatud koos teiste

¹ Eradi võiks ajaloolaste tööd siinkohal välja tuua Hiljar Tammela uurimuse märtsiküüditamisega seotud kuulujuttudest, vt Hiljar Tammela, "Kuulujutud eelseisvast küüditamisest kui mentaliteediajalooline nähtus", *Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest: Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi materjale* [24. märts 2009, Tallinn], koost ja toim Olev Liivik ja Hiljar Tammela, *Varia historica*, IV (Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2009), 117–129; vt ka Hiljar Tammela, "Estonians' views on events abroad and the Soviet Union 1944–1953", *Estonia since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio et al. (Tallinn: IKUES, 2009), 151–163. Folkloristide tööd tuleb nimetada Eda Kalmre uurimust, mis keskendub peaaugalt kuulujuttudele sõjajärgses Tartus. Teaduslikult kaalukam osa nimetatud uurimuses on kindlasti mahukas analüüs kuulujuttude tekkemehhanismidest, vt Eda Kalmre, *Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus: pärimuslooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest* (Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2007).

² Allikate tekkeloost ja agentuuri kasutamisest vt lähemalt Peeter Kaasik, "Meeleolu on positiivne, kuid...": avalikust arvamusest Nõukogude Eestis partei ja julgeoleku meelsusaruannete põhjal" (I), *Tuna*, 4 (2014), 57–73.

negatiivsete ilmingutega. Seetõttu tuleb neid ka koos käsitleda ja välja noppida ettekannetest need lõigud, millel on kuulujutu tunnused.

Julgeoleku dokumentatsioonist on kasutada eelkõige eriteated ja operatiivkokkuvõtted erakorralistest sündmustest. Lisaks regulaarsele aruandlusele on suur osa ettekandeid koostatud mingi konkreetse sündmuse, nagu näiteks valimised, mingi reform või muu partei algatus/kampaania (sh küüditamine, kollektiviseerimine jms), eel, ajal või järel. Lisaks koostati kokkuvõtteid ka teatud konkreetseid ühiskonnagruppe, nagu maaelanikkonda, õpetajaid, üliõpilasi, koolinoori jt, silmas pidades.³

Kasutada olevad ettekanded on tavaliselt üsna samalaadse ülesehitusega. Alustuseks väidetakse, et olukord on halb, siis järgneb rida näiteid. Kuid kokkuvõttes jõutakse järeldusele, et olukord on siiski kontrolli all. Moskvasse esitati tagantjärele hinnatuna üsna moonutatud pilt, mille puhul sai aruande lugeja teha kaks järeldust: esiteks, et käib “terav klassivõitlus” ja teiseks, et “sotsialistlik ülesehitustöö” edeneb kiiresti.

See skisofreeniline pilt iseloomustab hästi kogu stalinismi-aja aruandlust, sest ei saanud ette kanda väga negatiivsetest tendentsidest ega ka kõike maha vaikida, kuna info liikus Moskvasse eri kanaleid pidi.

Teine infokanal oli partei aruandlus – kõige madalamalt valla tasandilt kuni Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomiteeni (edaspidi EKP KK) välja, kus koostati lõpuks koondkokkuvõte, mis Moskvasse partei keskkomiteesse (edaspidi NLKP KK) saadeti. Kui julgeoleku meelsusaruannetes võib näha teatud korrapära, millest üldiselt ka kinni peeti, siis partei aruandluses see puudub ja üldiselt domineerib sõnavahet. Kuigi juhised olid üsna konkreetsed, siis kinni nendest ei peetud ning ette kanti pigem sellest, mille järgi oli n-ö tellimus.⁴

Oli siiski ka mõnevõrra asjalikumaid erandeid, kuid siinkohal on eriti väärtuslikud infoallikad mõned “poliitiliselt vähearenenud” vallapartorgid, kes polnud aru saanud poliitettekannete üldisemast mõttest – st pole vaja negatiivseid ilminguid väga torkida, kuna siis hakatakse varsti sinu enda vastu huvi tundma. Esitaks sissejuhatavalt näitlikustamiseks mõned väljavõtted antud juhul “ideaalsetest” poliitettekandest Olustvere vallapartorgi M. Rütli sulest 1949. aastast (õigekiri tsitaatides muutmata):

³ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERAF.131SM: ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee eriteadete materjalide kollektsoon, 1940–1965.

⁴ Vt nt RA, ERAF.2150.6.10, l. 11: EKP KK partei-, ametiühingute- ja komsomoliorganite osakonna juhataja S. Tšernikovi ringkiri EKP linna- ja rajooniosakondadele, 11.07.1953.

Jutud liiguvad külas, mis on rääkinud A. T.⁵ kolhoos “Võit” liige, et las töötavad ja teevad külvi maha, näljas on ikka, las tuleb sügis, küll meie lõikame. [...] Kolhoosis liiguvad jutud, mis on O. F. rääkinud teiste kolhoosnikele, et mis sa veel kolhoosi liikmeks astud, meie läheme kõik ära ja kolhoos laostub juba märtsi kuul tulevad Ameerika-Ühendriigid oma vägedega meile. Meil tuleb uued töökohad otsida, et sellega veel rahva päästa. [...]

Jutud liiguvad ringi, mis on rääkinud kolhoosi piires elunev kod. M. S. J. R.-le kes andis meie kolhoosi astumise avaldise, et ära sa kolhoosi hakka sind röövitakse puhtaks, võetakse sult leivad ja lihad ära, muust veel rääkimata. [...]

Kolhoosi liige M. L. oli rääkinud R. M.-le, tead missugune hea, uudis ma käisin Suure-Jaanis ja sealt kuulsin, et nüüd varsti hakkab sõda, see ei ole mitte muidu jutt, mulle rääkis inimene kes töötab suure vastutava kohapeal.⁶

“Ideaalseks” võib nimetatud lõike lugeda seetõttu, et neis kajastuvad soveti-võimu laiema probleemi, mida kuulujutud kaasa tõid. Täpsemalt andis Olustvere partorg kuulujutud edasi ehedal kujul ega varjanud neid eriti ideoloogilise sõnavahu taha.

1949. aasta esimesel poolel oligi maapiirkondades põhiliseks kõneaineks kollektiviseerimine. Nagu näha, kajastusid kuulujuttudes jätkuvalt ootused Eesti vabanemisele, mistõttu oli inimestel ühelt poolt kartus, et kolhoosi astumine võib olla ennatlik (st sõda puhkevat kohe või tulevad ameeriklased) ja teiselt poolt arvati, et kolhoosi astumine toob kaasa nälja. Seetõttu ei edenenu kolhoosidesse astumine võimule vajaliku kiirusega või tehti seda äärmise vastumeelsusega.

Eelnevatest tsitaatidest kumavad ka läbi põhilised kuulujuttude levitajad. Eriti viimane lõik annab tunnistust, et ka tol ajal olid peamised kuuluduste levitajad vähese hariduse ja napi aruga isikud ning “ideoloogilise diversiooni” taga polnud kaugeltki mitte sisemine või väline vaenlane. Sellisel kujul esitatud kuulujutte ei saa antud kontekstis vaadelda ka otsest nõukogudevastastena ning võimud suhtusid sellistesse “külajuttudesse” mõnevõrra leplikumalt. Keskkomitee ja ENSV NKGB/MGB tasandil

⁵ Kuulujuttudes esinevad nimed on alljärgnevalt esitatud initsiaalidena, sest antud juhul pole eesmärk tutvustada kuulujuttude levitajaid.

⁶ RA, ERAF.1000.1.2377, l. 8, 12, 14, 16: EKP Olustvere vallapartorgi informatsioonid, 14.03, 30.04, 10.06, 15.06.1946.

liigitati sellised ettekanded üldisemate kuulujuttude lahtrisse, nagu “järekordades räägitakse...”⁷

Kuulujuttude tekke põhjustest

Kuulujuttude levimist soodustab alati infosulg ja/või väga ühekülgne informatsioon (tänapäeval ka informatsiooni üleküllus). Ühtlasi soosib kuulujutte täiendavalt olukord, kus ajakirjanduse vastu puudub usaldus. Kuulujuttude hindamiseks tuleb panna end keskmise tol ajal elanud inimese olukorda – tal oli kogemus demokraatlikust Eesti Vabariigist, Pätsi autoritaarsest riigikorraldusest, Nõukogude ja Saksa okupatsioonist ning Teisest maailmasõjast. Lugeses ajalehest või kuulates raadiost, “kuidas on asjad tegelikult” ja nähes oma silmaga selle taustal reaalselt pilti, suhtus mõtleb inimene tõenäoliselt teda ümbritsevasse propagandasse üsna skeptiliselt. Mõistagi soodustas kuulujutte ka hirm, mille üheks põhjuseks oli esitatava “rahvavaenlase” mõiste umbmäärasus.

Üheks peamiseks kuulujuttude allikaks kujunes võimude tegevus. Kuna sõnavabadus ja vaba ajakirjandus puudus, andis see ametlike teadaannete tõlgendamisel kujutusvõimelisematele inimestele võrdlemisi vaba voli, sest ka vaikimine võis olla paljutähenduslik. Teiseks võisid eriteenistused avaliku arvamusel kujundamise eesmärgil ka ise kuulujutte liikvele lasta või neid suunata. Samuti võis olla tegemist provokatsiooniga, jälgimaks elanikkonna reageeringuid. Viimase tegevuse kohta pole paraku kuigi palju informatsiooni, kuid arvatavasti seda võimalust kasutati.

Teiseks soodustasid kuulujuttude levikut välismaised raadiojaamad. “Vaenulike” raadiojaamade kuulamine oli seadusevastane tegevus, mida ei saanud avalikult tunnustada. Nii levis info, mida välismaised kanalid edastasid, paljus kuulujuttudena, tuues kaasa arvukalt meeleväldseid tõlgendusi. Kui tegemist oli võõrkeelse kanaliga, siis üks kuulujuttude allikas võis olla ka tagasihoidlik keeleoskus või kehv kuuldavus. Sõjapropaganda ja “ideoloogiline diversioon”, olgu see siis “kuuma” või “külma” sõja ajal, edastatult ka demokraatlike riikide saatejaamade kaudu, polnud kunagi täiesti objektiivne. Küll oli informatsioon, mida välisraadiojaamadest saadi,

⁷ Kuigi siinkohal ei käsitleta kuulujuttude levitajate vastu tarvitusele võetud meetmeid, siis väga üldistavalt olgu mainitud, et eelpool toodud “poetrepri-kuulujuttude” levitamine üldjuhul inimeste arreteerimist kaasa ei toonud (mõistagi juhul, kui ei lisandunud midagi muud n-õ kompromiteerivat). Küll võis see saada aluseks “profülaktilisele vestlusele” julgeoleku- või parteitöötajatega, kus inimesele selgitati, milliseid tagajärgi valeinfo levitamine võib järgmisel korral kaasa tuua.

sovetlikust sedavõrd erinev, et koosmõjus ametliku propagandaga võis see anda üpris fantastilise tulemuse.

Välismaistest raadiokanalitest saadud info üks tagajärg oli n-ö valge laeva ehk Eesti vabanemise ootamine. See omakorda andis aastaid motivatsiooni relvastatud vastupanu osutavatele metsavendadele ja teistele end varjavatele “illegaalidele”.

Üks kuulujuttude allikas oli veel metsavendade või kellegi teise poolt kas segaduse tekitamiseks või nalja pärast levitatud “ametlikud teadaanded” kuulutustulpadel. Nende mõju pole küll võimalik kindlaks teha, kuid segasel ajal võisid sedasorti kirjutised põhjustada erinevaid reaktsioone. Üks võimalus oligi panna mingi eksitav kuulutus välja avalikku kohta. Üks näide on teada ENSV Ülemnõukogu (edaspidi ÜN) valimiste ajast 1947. aastal, kui Pärnus leiti soditud kuulutus, milles algselt oli kutsutud valijaid üles tulema 12. jaanuaril poliitloengule, mille teemaks oli “Nõukogude demokraatia”. Keegi oli kuulutust täiendanud lausega, et loeng jääb ära Stalini surma tõttu.⁸

Teine vorm oli anonüümkirjade saatmine parteiasutustesse, kommunistlikele tegelastele või ka tavalistele reakodanikele. Näiteks sai Pihtla valla täitevkomitee (edaspidi TSN TK) 1947. aasta jaanuaris segasevõitu telegrammi:

Täna kell neli hommikul toimus Moskvas Punasel väljakul kallaletung ja haavati Nõukogude inimesi, kes olid sõitmas Pariisi rahukonverentsile, raskelt said haavata kaks Nõukogude valitsuse liiget, kurjategijad põgenesid. Kohustan valla täitevkomitee esimeest ja raamatupidajat Tori sillal läbi otsida kõik naisteriideid kandvad mehed.⁹

Edasi järgnesid tahtlikule valeinformatsioonile juba kuulujutud ning sovetlikel agitaatoritel oli palju tegemist, et neid ümber lükata.

Metsavendadele lisaks oli veel üks kindel seltskond, kes tekitas sõjajärgses Eestis arvukalt kuulujutte. Nimelt algas Venemaa läänepiirkondades sõjajärgsel ajal näljahäda, mis pani liikuma kirju seltskonna (nn kotipoisid), kelle kaudu levis võimude silmis vägagi kahjulikku teavet.¹⁰ Näiteks Karuse vallast kanti 1947. aasta mais ette, et erilist propagandistlikku kahju tekitavad just ringiliikuvad “kotimehed”, kes ainuüksi oma välimusega andsid hea ettekujutuse sovetlikust argipäevast.¹¹

⁸ RA, ERAF.131SM.1.116, l. 7–20: Kumm Abakumovile, 31.01.1947.

⁹ RA, ERAF.131SM.1.116, l. 59–70: Kumm Abakumovile, 07.02.1947.

¹⁰ Vt Tiit Noormets, “Kotipoisid” sõjajärgses Eestis”, *Tuna*, 4 (2015), 74–80.

¹¹ RA, ERAF.15.5.80, l. 5–6p: Karuse vallapartorgi informatsioon, 26.05.1947.

“Kotipoiste” teema oli õhus ka järgmistel aastatel ning ettekanded viimaste kahjulikust mõjust sagenesid eriti siis, kui algas kollektiviseerimine. Näiteks 1948. aasta mais kanti Asuküla vallast ette:

Pidades, rahvakoosolekut Ungru rahvamajas esitas minule küsimuse kod. A. A., et kui meie kolhoosi läheme, siis pannakse meid kõiki ühe teki alla magama ja hakatakse meid toitma ühisest supi katlast. Seda oli temale rääkinud keegi ringihulkuv venelane.¹²

Kuulujutte tõi kaasa iga sovetivõimu algatus ja pole võimalik neid kõiki siinkohal esitada. Neid ei saa edasi anda ka kronoloogilises järjekorras, sest teatud kuulujutud esinesid erinevas vormis läbi terve sovetiaja ja mõned kuulujutud olid ka omavahel väga tihedalt põimunud. Alljärgnevalt olgu näitlikustamiseks esitatud mõned enim levinud kuulujuttude kategooriad.

Rahareform

Läbi terve nõukogude võimu perioodi liikusid kuulujutud kõikvõimalike reformidega seoses, alates kõige laiematest (kollektiviseerimine ja industrialiseerimine) kuni kõige väiksemate olmeprobleemideni välja. Esitaks siinkohal näitena kuulujutud 1947. aasta rahareformist, mille puhul ilmneb väga selgelt ka selline olukord, kus kuulujutud võivad otseselt mõjutada inimeste igapäevaolu.

Niisiis, 16. detsembril 1947 kuulutati NSV Liidus ootamatult välja rahareform, millel oli konfiskeeriv iseloom: üksikisik sai vahetada kuni 3000 rubla hoiukassas olevat rubla uute rublade vastu kursiga 1:1, kuni 10 000 rubla kursiga 3:2 ja sellest suurema summa kursiga 2:1. Eriti halb oli uudis nendele, kes raha “sukasääres” hoidsid – nemad said raha nädala jooksul vahetada vahekorras 10:1. Samaaegselt kehtestati uued riiklikud jaehinnad kõigile tähtsamatele toidu- ja tarbekaupadele. Kõige rängemalt mõjus rahareform maaelanikkonnale, sest ühelt poolt tähendas see säästudest ilma jäämist ja teiselt poolt langesid ka turuhinnad. Kuid tagajärgedest puutumata ei jäänud ka linnaelanikud, sest see mõjutas otseselt nende igapäevast toidulauda. Peagi tundsid rahareformi tagajärgi eelkõige need, kes turult toiduaineid ostsid, sest vabaturg (niipalju kui seda oli säilinud) reageeris kiiresti kas musta turu tekkimisega või tühjade lettidega.¹³

Üldiselt oli selliste reformide tulemuseks umbusk kõikide sovetivõimu reformide vastu. Kuna võimud põhjendasid majanduspoliitilisi muudatusi

¹² RA, ERAF.15.5.222, l. 8: Asuküla vallapartorgi informatsioon, 14.04.1946.

¹³ Indrek Paavle, “Sovietisation of agriculture”, *Estonia since 1944*, 52–54.

tavaliselt inimestele arusaamatu ideoloogilise sõnavahuga, siis oli see soodus pind kõikvõimalikeks kuulujuttudeks. Kusjuures rahareformi puhul on esialgu märgata ka võimudele ka meelepäraseid kuulujutte. Jätaks välja selle, et eriti parteilistes meelsusaruannetes tervitanud rahvas seda partei algatust “suure tänutundega”, siis üks levinumaid kuulujutte oli, et toiduainete kõrge turuhinna olid põhjustanud spekulandid ning rahareformiga võetud viimastelt ära mittetõine tulu. Ettekannetes väljendus see suhtumine muide ka “reaktsioonilise elanikkonna meelepahana, sest nii ei saavat nad enam spekuleerida”.¹⁴ Viljandimaalt kandis julgeoleku kohalik osakond 18. detsembril 1947 ette, et kuulujuttude kohaselt ostavad spekulandid vana raha eest toiduaineid kokku. Poes polevat seetõttu mitte midagi saada, järjekorrad on uste taga juba kella neljast hommikul ning ennustati peagi saabuvat näljahäda.¹⁵

Üldise majandusliku kitsikuse tingimustes oli see üsna tavaline reaktsioon, et süüdlasteks tembeldati abstraktsed “hangeldajad”, mis juhtis tähelepanu kõrvale tegelikult probleemilt. Nagu näha, siis olukorras, kus võimude poolt esitatud ametlikke selgitusi ei usaldatud, tõid kuulujutud spekulantide süüdistamise kõrval kaasa eelkõige poodide tühjaks ostmise. Näiteks Võrumaalt kandis kohalik MGB osakond ette, et agentuuri andmetel üritavad inimesed oma rahast lahti saada, ostes kokku kõike, mida poest saada oli. Samuti ei tahtvat põllupidajad enam turul müüa vana raha eest, vaid ootavad uut raha. Turul ringi käivad informaatorid kandsid ette maaelanikkonna ärevusest ja kuulujuttudest, et kehtestatakse kindlad hinnad toidukaupadele, mida tuleb hakata müüma alla omahinna.¹⁶

Peale “turupaanika” tekkis kohe alguses umbusk “uue rubla” vastu. Tartumaa MGB osakond kandis 17. detsembril 1947 ette mitmest üldlevinud kuulujutust. Näiteks informaator “Šura” teavitas organeid kuulujuttudest, et hindade alanemine olevat ajutine nähtus ja peagi tõusevad kõik hinnad uuesti ning keegi eriti ei usu, et raha vääring püsima jääb.¹⁷

Kuigi Nõukogude rubla ei peetud ka varem teab mis usaldusväärseks, siis konfiskeeriv rahareform tekitas selle vastu veel suurema umbusu ning koheselt hakkasid levima ka kuulujutud tulevastest rahareformidest.

¹⁴ RA, ERAF.131SM.1.117, l. 147–150: MGB Virumaa osakonna ülem Ostapišenko Kummile, 16.12.1947.

¹⁵ RA, ERAF.131SM.1.117, l. 169–170: MGB Viljandimaa osakonna ülem Voronin Kummile, 18.12.1947.

¹⁶ RA, ERAF.131SM.1.117, l. 162–168: MGB Võru maakonna osakonna ülem Puškarev ENSV MGB 5. osakonna ülemale Nikolskile, 18.12.1947.

¹⁷ RA, ERAF.131SM.1.117, l. 159–160: Tartu MGB osakonna ülem Starinov Nikolskile, 17.12.1947.

Näiteks olgu toodud lõik EKP Rimmu vallakomitee ettekandest 14. juunist 1948:

Käesoleval momendil kõige suuremaks küsimuseks ja jutu aineks rahva seas on miks ei maksa piima ühistu rahvale tootja piima eest raha? Seda küsis kodanik J. P. Ja see sama isik levitas külas kuulujuttu järgmist. “Kindlasti tuleb uus raha reform, milline meid talupoegi jällegi rahast puhtaks teeb ja lõpuks muidu me ju kolhoosi ei lähe kui meid ei pigistata.”¹⁸

Umbusk rubla vastu jäi kestma ja jutud rahareformist ilmusid iga kord, kui toimus mingi tõsisem sise- või välispoliitiline muutus. Näiteks pärast Stalini surma 1953. aastal olid kuulujutud rahareformist ühed levinumad. Selleteemalisi kuulujutte hoogustas omakorda eelkõige üks esimesi Stalini surma järgseid propagandistlikke ettevõtmisi, mis oli seotud hindade alandamisega.

Eesti NSV siseministri asetäitja Valentin Moskalenko kahes eriteates 21. maist 1953 võetakse kokku agentide “Astra”, “Säde” ja “Altai” informatsioonid Tallinna järjekordades enim levivatest kuuldustest. Huvitavamad neist rääkisid muu hulgas ka sellest, et venelased lähevad Eestist ära ning peagi tuleb Eestis oma raha, kuid põhiline seisukoht oli, et rubla kaotab väärtust ning kiiresti tuleb minna poodi ja osta kokku kõik, mis veel saada.¹⁹

Väljavõte EKP Võru rajoonikomitee poliitinformatsioonist, 20. juuni 1953: 25. maist kuni 1. juunini käis provokatsiooniline jutt “tulevasest rahareformist”, kus elanikkond sattus paanikasse ning osteti kauplustest iga-sugune seisev kaup ära, näiteks pannid, saapamääre, vihmavarjud jne.²⁰

Sõjajutud

Teadmised välispoliitikast olid sõjajärgsel ajal paljuski kuulujuttude tasemel. Nõukogude ajalehtedest ja raadiokanalitest saadud informatsiooni eriti ei usaldatud. Seda enam, et ametlik propaganda teavitas (kui üldse teavitas) rahvusvahelistest sündmustest viivitusega ja omapoolsete ideoloogiliste lisanduste, sõimu ja sõnavahuga. Teiselt poolt esitasid välisraadiojaamad

¹⁸ RA, ERAF.1000.1.2449, l. 16: EKP Rimmu vallakomitee sekretäri poliitinformatsioon, 14.06.1948.

¹⁹ RA, ERAF.131SM.1.265, l. 27–28: ENSV riikliku julgeoleku minister Moskalenko EKP KK II sekretärile Kossovile, 21.05.1953; RA, ERAF.131SM.1.305, l. 13–14: ENSV siseministri asetäitja Moskalenko NSV Liidu MVD 4. valitsuse ülemale Sazõkinile, 21.05.1953.

²⁰ RA, ERAF.4896.8.55, l. 12–17: EKP Võru rajoonikomitee poliitinformatsioon, 20.06.1953.

hoopis teistsugust informatsiooni, mida täiendasid veel inimeste soovmõtet ja kuulujuttude levitajate fantaasia. Vastandlikud infoallikad andsid lõpuks kokku üsna omapärase lõpptulemuse.

Aastate lõikes olid välispoliitika valdkonnast enim levinud kaks tiheidalt omavahel seotud teemat: jutud kohe algavast sõjast ja Eesti vabaneemisest seoses sellega. Need algasid kohe pärast Eesti vallutamist Punaarmee poolt 1944. aastal ning hakkasid vaibumise märke näitama alles 1950. aastate teises pooles.

Sõjajutte kinnistas omalt poolt kas tahtlikult või tahtmatult ka Nõukogude propaganda. Kuulujuttudes esinevates versioonides tulevases sõjast oli tavapäraseks eeldus, et Ameerika Ühendriigid ja Suurbritannia (hiljem lisandus NATO) ründavad Nõukogude Liitu või suruvad oma nõudmised peale jõupositionsioonilt. Eriti said sõjajutud hoogu pärast Winston Churchilli kuulsat kõnet, mille ta pidas 5. märtsil 1946 Westminster College'is Fultonis, mida on tagantjärele nimetatud külma sõja avapauguks. Üllatavalt kiiresti levisid kuuldused sellest kõnest ka Eestisse. Juba 15. märtsil 1946 kandis ENSV riikliku julgeoleku ministri asetäitja Aleksandr Mihhailov EKP KK I sekretärile Nikolai Karotammele ette esmastest vastavasisulisest kuulujuttudest, mida agentuur oli nädalaga kogunud. Näiteks puusepaartelli juhataja M. A. teadis rääkida:

Ameeriklaste ja inglaste blokk on liiga tugev ja venelased on sunnitud alistuma. Venelased peavad tagasi minema Vana-Venemaa piiridesse, kui mitte veel kaugemale. Ma olen kogu aeg rääkinud, et inglased pole lollid, et lasevad kommunistidel Euroopas laiutada. Inglaste ja ameeriklaste käes on aatompomm ja see otsustab edaspidi rahvaste saatust.²¹

Sõjajutud polnud seotud kaugeltki selle ühe kõnega. See oli erinevates variatsioonides jätkuv jututeema läbi aastate ja keeruline on midagi üldistada või selliseid jutte ka mingi väga konkreetse rahvusvahelise sündmusega seostada. Küll võib öelda, et jutud said hoogu alati pärast mingit erakorralist sündmust ja isegi siis, kui sellel polnud rahvusvahelise olukorraga midagi pistmist. Huvipakkuv on veel see, et sõjajutud polnud lihtsad abstraktsed ootused-kartused, vaid need olid seotud mitmete teiste aktsioonidega: kollektiviseerimine, kevadkülv, sügiskülv, riigilaenu tellimine, sovetlikud pühad jpm.

EKP Võrumaa komitee poliitinformatsioonist, 13. mai 1948:

Laheda vallas lasti rahvavaenlaste poolt välja jutt, et 13. mail tuleb sõda ja ärge tellige riikliku laenu. Partei allorgi sekretäri juurde tuli keegi

²¹ RA, ERAF.1.4a.41, l. 47–51: Mihhailov Karotammele, 15.03.1946.

Kommeri nimeline naine – kaardimoor – kes hoiatas teda samuti, et 13. mail tuleb sõda ja teil võetakse pea maha, kuna olete valla elanikkude suhtes nõudlik, tahtes sellega mõjutada partei allorgi sekretäri laenu läbiviimisel.²²

EKP Rimmu vallakomitee poliitinformatsioonist, 14. aprill 1950:

Seoses kutsealuste noorte värbamisega Nõukogude armeesse esineb rahva seas jutt, et nüüd kindlasti läheb sõda lahti, egas muidu neid noori ei võeta. Nagu ütles seda kod P. (tunnistatud saksa käsilaseks). See jutt on ka mõju avaldanud üksik talunike hulgas, kes suurem osa seetõttu viivitavad kolhoosi astumisega.²³

Küüditamise jutud

1941. aasta juunis läbiviidud küüditamisoperatsioon püsis inimestel meeles nii sõja ajal kui ka sõjajärgsetel aastatel ning “rahvavaenlase” mõiste ebamäärasuse tõttu levis sõjajärgsetel aastatel laialdaselt arusaam, et repressioonid võivad tabada igauht ja suvalisel ajahetkel. Nii elasid paljud inimesed piltlikult aastaid pakitud kohvrite otsas.

Küüditamisjuttude laiast levikust annavad tunnistust juba 1945. aasta märtsis toimunud Eesti NSV vabariikliku propagandistide ja agitaatorite nõupidamise materjalid. Üheks keskseks püstitatud teemaks olid kuulujutud, et peagi korraldab sovetivõim Eestis uue massiküüditamise. Peaettekande teinud EKP KK sekretär Eduard Päll käskis jutud küüditamiste kohta “eos lämmatada, sest tegemist olevat sakslaste käsilaste propagandaga”.²⁴

Kuigi Eestis kuni 1949. aastani massioperatsioone läbi ei viidud, levisid ikkagi kuuldused 1945. aastal Eestist küüditatud sakslastest ja mujal Nõukogude Liidus toimunud deporteerimistest.²⁵ Lisaks oli selleks ajaks elanikeni jõudnud info (nt “kotipoiste” kaudu) ka Nõukogude Liidus 1930. aastatel läbi viidud kollektiviseerimisest, mis reeglina tähendas ühtlasi ka massilisi deporteerimisi. Nii põhjustas otseselt kuuldusi tulevases küüditamisest ka 1948. aastal alanud agressiivne kollektiviseerimiskampaania. Teine

²² RA, ERAF.1.47a.44, l. 74–76: EKP Võrumaa komitee sekretäri Tõnissoo informatsioon, 13.05.1948.

²³ RA, ERAF.1000.1.2456, l. 17: EKP Rimmu vallakomitee poliitinformatsioon, 14.04.1950.

²⁴ RA, ERAF.1.9a.5, l. 1–39: ENSV vabariikliku propagandistide ja agitaatorite nõupidamine, märts 1945.

²⁵ Vt Pavel Polyán, *Ne po svoeï vole...: istoriya i geografia prinuditel'nykh migratsii v SSSR* (Moskva: O. G. I – Memorial, 2001), 137–140; Aigi Rahi-Tamm, “Deportation of individuals of German nationality from Estonia in 1945”, *Estonia since 1944*, 415–428.

kuulujuttude allikas oli kulaklike majapidamiste kindlakstegemine. Aruanetest käivadki läbi pidevad ähvardused, et kui kolhoosi vastu agiteerimist ei lõpeta, siis saadetakse Eestist välja. Näiteks EKP Viljandi vallakomitee sekretär A. Eks kirjutas oma poliitinformatsioonis 2. jaanuarist 1949 otsesõnu, et meeleolu parandamiseks avaldaks head mõju kulakud välja saata.²⁶

Seega olid jutud tulevasesst küüditamisest õhus kogu aeg, mille tõttu said pidevat täiendust ka metsavendade ja “illegaalide” read.²⁷ Ja nagu aeg näitas, oli seekord kuulujuttudel ka alust – 1949. aasta märtsis viidigi operatsioon läbi.²⁸ Otsene küüditamise tagajärg oli maaelanike massiline kolhoosidesse astumine, milles mängisid olulist rolli ka erinevad kuulujutud. Näiteks levis kuuldus, et need kes pole 1. maiks 1949 esitanud avaldust kolhoosi astumiseks, kuuluvad küüditamisele.²⁹ Sellest ajast oli tulevane küüditamine kuulujuttude üks põhiteemasid. Hirm selle ees oli nii levinud, et võimud nägid selles lõpuks ohtu ka sovetiseerimisprotsessile ning valla parteikomiteedele ja täitevkomiteedele anti käsk inimesi rahustada.

EKP Rae vallakomitee poliitinformatsioonist, 17. aprill 1949:

Kulakute ja saksa käsilaste ümberasustamisega seoses klassivaenlase propaganda tugevnes, mis väljendus kindlate kuupäevade 4. ja 5. aprilli määramises, mil asutakse teistkordsele ulatuslikule ümberasustamisele. Aruküla k/n piirkonnas, uusmaasaaja E.R., pääle tähelepanelikku ettekande kuulamist Aruküla k/n aktiivi koosolekul, esitas koosoleku lõpul eraviisilise küsimuse [valla parteikomitee sekretärile H. Luukile], et kas tõesti ei tule teistkordset küüditamist, mu süda läks kuulates palju kergemaks, võtan oma pakid lahti ja ütlen seda ka teistele.³⁰

1949. aasta lõpuks küüditamisjutud mõnevõrra vaibusid, et uuesti puhkeda 1950. aasta märtsi lõpus seoses EKP KK VIII pleenumiga.³¹

EKP KK VIII pleenumiga seotud kuulujutud

21.–26. märtsil 1950 toimunud EKP KK VIII pleenumiga kulmineerus “võimuorganitesse pugenud kodanlike natsionalistide paljastamise” kampaania,

²⁶ RA, ERAF.1000.1.2505, l. 17: EKP Viljandi vallakomitee poliitinformatsioon, 02.01.1949.

²⁷ Vt RA, ERAF.1000.1.2337, l. 16: EKP Kabala vallakomitee poliitinformatsioon, 13.06.1948.

²⁸ Vt Aigi Rahi-Tamm, Andres Kahar, “Deportation operation Priboy in 1949”, *Estonia since 1944*, 429–460.

²⁹ Paavle, “Sovietisation of agriculture”, 44.

³⁰ RA, ERAF.1000.1.291, l. 6: EKP Rae vallakomitee poliitinformatsioon, 17.04.1949.

³¹ RA, ERAF.131SM.1.205, l. 18–40: Moskalenko Abakumovile, 31.03.1950.

mille ohvriteks langesid teadupärast peamiselt Eesti NSV täitevvõimu juhtivatel ametikohtadel (ministrid ja nende asetäitjad, valitsusasutuste juhid) olevad kommunistid, aga ka intelligentsi esindajad. Peamised süüdistused võimukaadri esindajate vastu olid kodanlikesse parteidesse kuulumine ning kodanlik, st nõukogudevastane ideoloogia Eesti Vabariigi ajal. Teadlaste ja kultuuritegelaste puhul domineerisid süüdistuste seas Eesti kultuuri ja läänelike väärtuste kandmine (kosmopolitism) ning nõukogudevaenulikkus, mida käsitleti kodanliku natsionalismina ja kodanliku ideoloogia levitamisena.³²

Kuna tegelikud “kodanliku natsionalismi paljastamise” asjaolud polnud reakodanikule laiemalt teada, siis hakkasid kohe levima kõikvõimalikud kuulujutud. Ilmselt ei saanud inimesed aru, miks kommunistlik partei seekord “omasid” ründab ja arvatavasti ei taibanud ka võimule lähedal seisvad ametiisikud täpselt, milliste kriteeriumite alusel seekord vaenlasi paljastatakse.

Alljärgnevalt mõningaid väljavõtteid Eesti NSV riikliku julgeoleku ministri Valentin Moskalenko 1950. aasta aprilli eriteadetest Nõukogude Liidu riikliku julgeoleku ministrile kindralpolkovnik Viktor Abakumovile.³³

Kuna mitmed isikud olid juba enne pleenumit avalikkuse silmist kadunud ja see jätkus pleenumijärgselt, siis hakkasid kiiresti levima jutud massilistest arreteerimistest ja mahalaskmistest. Näiteks *Baltvoenmorstroi*³⁴ vanemraamatupidaja N. K. kirjutas Tšernigovi oblastisse oma sugulastele, et Eestis viiakse läbi suurpuhastust. Maha olevat võetud julgeolekuminister ja välisminister. Üks riikliku julgeoleku ministri asetäitjatest poodud üles, teine lastud maha; viimane saatus tabanud ka ühte siseministri asetäitjat.

Kuulujuttudes kajastus inimeste sügav pessimism, sest kui juba arreteeritakse ja eemaldatakse ametist isikuid, kes olid sovetiseerimisega kaasas käiva terroriga otseselt seotud, siis sai see tähendada vaid seda, et oodata on veel hullemaid repressioone. Eeltoodud küüditamisjutud asetuvad siinkohal sobivalt mustrisse. Näiteks informator “Juri-2” kandis 24. märtsil 1950 ette pastor P. K. arvamusel, et toimuv on alles kogu protsessi algus, millega venelased loodavad lõpetada selle, mis Aleksander III-l kunagi

³² Vt Olev Liivik, “Campaign against “bourgeois nationalism” and repressions in Estonia”, *Estonia since 1944*, 113–129; “The Estonian affair” in 1949–1952 and the 8th Plenary Session of the Central Committee of Estonian Communist (bolshevist) Party in 1950, *ibid.*, 131–149.

³³ Vt RA, ERAF.131SM.1.205, l. 41–87: ENSV riikliku julgeoleku ministri V. Moskalenko eriteated NSV Liidu riikliku julgeoleku ministrile kindralpolkovnik Abakumovile 1950. aasta aprillist.

³⁴ Balti sõjamereväebaaside ehitusvalitsus.

pooleli jäi, st likvideerida igasugune rahvusteadvus ning iseseisvusmõtted. Karotamm sattunud löögi alla mitte seetõttu, et ta on eesti natsionalist, vaid sellepärast, et ta ei näidanud üles piisavat aktiivsust natsionalismiküsimuse lahendamisel.

Paralleelselt tekkis (ja levib kohati tänase päevani) üks laialt levinud kuulujutt “liberaalsetest eesti kommunistidest”, kes polevat soovinud terroris osaleda. Nõmme elanik A. P. teadis näiteks rääkida, et Karotamm võeti omalt kohalt maha seetõttu, et ta ei andnud oma nõusolekut eestlaste massiküüditamiseks. Informaator “Marsov” kandis ette Tallinna III haigla juhataja R. T. jutust, mille kohaselt Karotamm ja Eesti NSV ÜN presiidiumi esimees Eduard Päll kõrvaldati töölt kui isikud, kes üritasid ajada rahvuslikku poliitikat. Kuid levis ka teine versioon, mille kohaselt kaotasid Eesti juhtivad (eestlastest) kommunistid oma koha hoopis seetõttu, et nad oli kohalike silmis väga ebapopulaarsed. Näiteks ühe kuulujutu kohaselt olevat olnud viimaseks piisaks, et nad said NSVL ÜN valimistel teistest kehvemad tulemused.

Üldiselt olid eelnimetatud jutud siiski veel mingi piirini reaalsuses püsivad, kuid pleenum tekitas ka selliseid kuulujutte, millele mõistlik seletus üldse puudub. Eriliselt kerkib esile Ellamaa elektrijaama töölise J. E. jutt, et Nikolai Karotamm ja Olga Lauristin põgenesid Eestist lennukiga, vaatamata sellele, et lennuki pihta avati tuli. Päll tahtnud samuti selle lennuki peale minna, kuid ei jõudnud ning võeti kinni.

“Arstide vandenõu”

Teise maailmasõja järgset Stalini valitsemise aega Nõukogude Liidus iseloomustab riiklikult suunatud antisemitism. Antisemiitliku kampaania pöördepunktiks oli 1948. aasta, kui suleti Juudi Antifašistlik Komitee ja algasid esimesed arreteerimised. Paralleelselt käis veel ideoloogiline võitlus kosmopolitismi, Lääne mõjude, formalismi, antipoliitilisuse jt nõukogudevaenulike ideoloogiate ja mõtteviiside vastu, mis puudutas ühelt poolt “kodanlikke natsionaliste”, teiselt poolt ka “juudi natsionaliste”. Koheselt algasid kaadripuhastused ministeeriumites, tööstuses, teadusasutustes, ajalehtede ja ajakirjade toimetustes. Kui mingi aja oli juutide vaenamine siiski varjatud, siis avalik üleliiduline kampaania algas ametlikult 13. jaanuaril 1953 TASS-i teadeandega “arstide-kahjurite” grupi arreteerimisest. Kampaania sai otsekohe juudevastase värvingu, sest arreteeritud juutidest Kremli arste süüdistati ka ajakirjanduses kodanlik-natsionalistliku organisatsiooni “Joint” kaudu Ameerika ja inglise luure ülesannete täitmisel.

Väidetavalt teadlikult valede ravivõtete tulemusel olla surnud ka mõned Nõukogude Liidu juhtivad tegelased eesotsas Andrei Ždanoviga.³⁵

Riikliku kampaania käivitamisel nõuti traditsiooniliselt kohtadelt informatsiooni rahva meeleolust ja arvamustest. Ettekanded sisaldasid ka üldisemaid arvamusalaldusi juutide kohta alates antisemitlikest hinnangu-test kuni üleskutseteni juutide represseerimiseks.³⁶ See kampaania kestis mõned kuud ja lõpetati, vähemalt avalikkuse ees, pärast Stalini surma, ka “arst-kahjurid” vabastati vaikselt vanglast. Üldiselt võib meelsusaru-anete põhjal öelda, et Eestis selle lühikese ajaga suuremat hüsteeriat teki-tada ei suudetud. Kuna tegemist oli siiski riikliku kampaaniaga, siis koguti kokku põhiliselt see informatsioon, mida partei ise kuulda tahtis. Seetõttu ei saa neid ettekandeid ka päris kuulujuttudena ega ka rahva üldise arva-musena käsitleda.³⁷

Küll hakkasid huvipakkuvad arvamusalaldused levima pärast kam-paania lõpetamist. Alljärgnevalt mõned näited Tallinna oblasti siseasjade valitsuse eriteadetest EKP Tallinna oblastikomiteele.³⁸ Üldine arvamine oli, et tegemist oli väljamõeldud vandenõuga ning eelkõige arutati seda, miks see kampaania üldse läbi viidi ja teiseks – miks see nii järsku lõpe-tati. Üldiselt olid arvamused abstraktsed, näiteks mingi riiklikult suuna-tud selgusetu vajadus rahvast juutide vastu ässitada. Juudid ise leidsid, et tegemist oli venelaste traditsioonilise antisemitismiga. Mõnevõrra konk-reetsem oli Tallinna finantstehnikumi õppejõud M., kes arvas, et asja taga olid kommunistlikud ideoloogid, kelle arvates oli sionism bolševismile kõige suuremaks ohuks.

Selle kohta, miks kampaania seekord nii kähku otsa sai, arvas näiteks U. M., et uus valitsus püüab Stalini surma järel end eelnevast distantsee-rida ja parandada Nõukogude Liidu mainet Lääne silmis, sest riik oli juu-diküsimuses minemas Hitleri teed. Artelli Standard tööline H. K. leidis, et arstide ning juutide “vandenõu” uurimise lõpetamise põhjuseid tuleb otsida hoopis sellest, et partei tähtsus hakkab vähenema ning ministrite nõukogu roll suurenema. Kõige kaugeleulatuvamaid järeldusi tegi sama artelli peainsener O. L., kes arvas, et arstide süüasja lõpetamine on märk,

³⁵ Vt Olev Liivik, “Persecution of Jews in Estonia in the late 1940s and early 1950s”, *Estonia since 1944*, 405–414.

³⁶ Vt nt RA, ERAF.2448.1.356, l. 52–53; EKP Väike-Maarja rajoonikomitee informatsioon, 19.01.1953.

³⁷ Vt RA, ERAF.1.127.378: EKP oblastikomiteede informatsioonid, 1953; RA, ERAF.2448.1.356: Oblasti-, rajooni- ja linnakomiteede informatsioonid, 15.01–03.04.1953.

³⁸ RA, ERAF.131SM.1.267, l. 61–64, 69–72; Tallinna oblasti UMVD eriteated EKP Tallinna oblastikomitee sekretäri E. Ristimäele, 04.04 ja 07.04.1953.

et peagi antakse amnestia kõikidele poliitilistel põhjustel arreteeritutele, lõpetatakse Korea sõda ning sõlmitakse kapitalistlike riikidega rahu.

Mõistagi oli ka neid, kes ei uskunud, et juute vahistati ja vallandati ilmaasjata. Kui täpne olla, siis torkavad siiski pigem silma stereotüüpsed arvamused juutide kohta laiemalt. Näiteks kahe Tallinna kommunaaltöötaja – K. ja K. – seisukohad olid üsna sarnased ning mõlemad arvasid, et pärast vabastamist “ajavad juudid jälle nina püsti” ning haaravad endale kõik “soojad kohakesed”.

Kuulujutud pärast Stalini surma

5. märtsil 1953 suri Jossif Stalin. See polnud lihtsalt ühe riigijuhi surm, oli ta siis armastatud või vihatud või mõlemat korraga, see oli ühe ajastu lõpp, sest propaganda oli Stalinist teinud midagi igikestvat. Märksõnad Stalini surma kohta võiks olla järgnevad: lein ja kurbus (nii selle siirad kui silmikirjalikud vormid), rõõm, lootus, segadus jm, mis kõik oli ühtlasi suurepärane aines kõikvõimalikeks kuulujuttudeks.

Kui üldistada, siis vaevalt enamik eestlastest ülemäära Stalinit taga nuttis. See kehtis kusjuures ka paljude kõrgemate ametimeeste kohta, kellele Stalini võimulolek oli tähendanud ühtlasi pidevat ohtu, sest kunagi ei teadnud, millal tuleb järgmine puhastus. Küll võib ettekannetes täheldada siirast leina mitte-eesti nimedega isikute seas.³⁹

Välispoliitika seotud kuulujutud jagunesid laias laastus kaheks: kartus, et “imperialistid” kasutavad Stalini surma mingil kujul ära ja teiseks lootus samale asjade käigule. Tallinna oblasti MVD valitsuse ülema Voronini eriteatest 13. märtsist 1953 saab lugeda esmaseid reaktsioone. Tallinna tellisetehase tööline I. M. nurises, et Stalin ära suri, kuna välismaal “hakatatakse NSV Liidu üle nüüd naerma”. Nõmme polikliiniku arst B. muretsetes, et Stalini haigus juhtus vastu kevadet, sest sellele järgneb kindla peale sõda. Tapa rajooni elaniku R. N. teatel olla Ameerika Ühendriikide laevastik juba liikunud Taiwani saare lähisteles ning peagi alustatavat pealetungi Hiinasse ning pärast seda Nõukogude Liitu. Eesti Energia tehnik E. leidis, et kohe algab juhtkonnas võimuvõitlus, mille ameeriklased ära kasutavad.⁴⁰

Olgu öeldud, et konkreetselt eestlaste esialgsetes reaktsioonides ja vastavates kuulujuttudes ei antud Stalini surmale kuigi globaalset mõõdet, kirjeldatud kartused esinesid pigem mitte-eestlaste arvamusalaldustes.

³⁹ Vt Indrek Jürjo, “Rahva reageeringud Stalini surmale KGB andmetel”, *Tuna*, 1 (1998), 40–49.

⁴⁰ RA, ERAF.131SM.1.267, l. 94–100; Tallinna oblasti UMVD Ristimägile, 13.03.1953.

Kuid üsna varsti hakkas ka eestlaste seas levima teistsuguseid mõtteid ja diktaatori surmas nähti teatud võimalust. See, et Eesti taasiseseisvub mingil muul moel kui välise surveta, ei uskunud eriti keegi. Võttes selleteemalised kuulujutud kokku, siis laiem arvamus oli selline, et sõda tuleb kindlasti, küsimus oli ainult, et millal ja milliseid tagajärgi see Eestile toob. Paar iseloomulikku arvamust 1953. aasta maist:

Tallinna elanik T.:

NSV Liidus tulevad varsti suured muudatused. NSV Liit peab välisriikide nõudmise tõttu ära andma Baltikumi, vabastama kõik poliitvangid ja meil taastatakse kapitalistlik kord (kodanlik võim). Ma olen kindel selles, et varsti pole meil enam Nõukogude võimu. Eestlastest kommunistidel läheb raskeks, kuna neid ootab kättemaks.

Tartu meditsiinitöötaja A.:

Venelased sõidavad Eestist minema ja oblasteid hakatakse likvideerima. Varsti hakatakse põllumaid talupoegadele tagasi andma ja igaüks saab 15 ha. 1. mai paraad tuleb tagasihoidlikum ja sinna lähevad ainult vabatahtlikud. Need muudatused viib Nõukogude valitsus läbi Ameerika nõudmise tõttu.⁴¹

Teine laiem Stalini surmajärgsete kuulujuttude kategooria oli võimuvõitlus. Üks levinumaid kuulujutte oli, et tulevad suuremad erimeelsused võimu jagamisel, sest puudu on Stalini "raudsest käest".⁴² Samuti algasid koheselt sosinad, et Stalin saadeti teise ilma Nõukogude Liidu võimuladviku poolt. Näiteks levis üks üsna veider kuulujutt Tapa rajooni Lenini-nimelise kolhoosi töötaja T. kaudu, kes rääkis, et tegelikult hoitakse Stalinit kunstlikult elus, et uued võimumehed saaksid ametikohad jagatud. Pärast seda "Stalini palsameeritakse ning pannakse Leninile seltsiks mausoleumi".⁴³

Eestlasi huvitas mõistagi kõige rohkem see, kuidas võimuvõitlus Eestist mõjutab. 20. juunil 1953 tegi EKP Tallinna linnakomitee EKP KK-le ettekanne, millest selgub, et pealinnas levisid kuulujutud peagi algavast suurest partei- ja valitsusaparaadi reorganiseerimisest ning kaadrite ümberpaigutamisest. Kõik juhtivad partei- ja nõukogude töötajad, kes olid vene rahvusest, kuuluvad vallandamisele ning asendamisele eesti rahvusest töötajatega.⁴⁴

⁴¹ RA, ERAF.131SM.1.265, l. 22–31: ENSV MVD eriteade, 21.05.1953.

⁴² RA, ERAF.5.25.161: EKP Tallinna Nõmme rajoonikomitee poliitinformatsioon aprillist 1953.

⁴³ RA, ERAF.131SM.1.267, l. 94–100: Tallinna oblasti UMVD Ristimägile, 13.03.1953.

⁴⁴ RA, ERAF.5.25.161, l. 13–15, 53–59: EKP Tallinna linnakomitee informatsioon, 20.06.1953.

Kõige rohkem arvamusi ja kuulujutte oli siiski küsimuses, mis puudutas tuhandeid peresid otseselt – mis saab laagritesse ja eriasumisele saadetest. Esimesena andis karistuspoliitika muutmisest märku NSVL ÜN preiidiumi 27. märtsi 1953 amnestiaseadlus. Paljus oli vangide vabastamine seotud tõdemuseni jõudmisega, et sadade tuhandete tööjõuliste isikute laagrites kinni hoidmine on tegelikult riigi majandusele suureks koormaks.

Tagantjärele võib siiski öelda, et vahetult Stalini surmale järgnenud kursimuutus karistuspoliitikas jäi üsna pinnapealseks. Poliitiliste vaadete eest karistamine ei kadunud kuhugi ja piirduti kergemate süütegude eest karistatud ja täiesti ilmaasjata või isegi sovetivõimu silmis pisiriisumise eest ilmselgelt liiga rangelt karistatud inimeste vabastamisega. “Kontrevolutsioonilistes kuritegudes” süüdi olevate ja teiste poliitiliselt ohtlikumate isikute vabastamise suhtuti endiselt väga ettevaatlikult.⁴⁵

Võtaks siinkohal näitlikustamiseks kokku levinumad kuulujutud 1953. aasta märtsis ja aprillis Tallinna oblasti näitel.⁴⁶ Poolik amnestia tekitas koheselt väga laialt levinud arusaama, mis väljendus vastavates kuulujuttudes, et vabastatakse vaid bandiidid, vargad, huligaanid ja mõrtsukad ning olukord saab sellest ainult palju hullemaks minna. Oli ka mõnevõrra spetsiifilisemaid seisukohti. Näiteks kellasepp D. arvates oli amnestia mõeldud eeskätt juutide vabastamiseks. Lisaks arvas ta, et see oli vajalik armee täiendamiseks kinnipeetavatega. Arst P. leidis, et Nõukogude Liidus ootavad miljonid inimesed amnesteerimist. Mitte üheski teises riigis pole nii palju kinnipeetavaid kui Nõukogude Liidus. Kriminaalkurjategijate suhtes jäi ta äraootavale seisukohale ning arvas, et neid üritatakse Nõukogude võimu poolehoidjaks teha. Kuid sellest olevat siiski vähe ning tuleks amnesteerida ka poliitvangid, et ka nemad võimu poole meelitada.

Huvipakkuv on see, et vangide vabastamine oli väga paljudes kuulujuttudes seotud n-ö näitemänguga, et välisriikidele parem mulje jätta. Tuleτόrjuja L. arvas, et välisriigid olevat ammu nõudnud poliitilistel põhjustel kinnipeetavate vabastamist, kuid Stalin polevat sellega nõustunud. Tallinna elanik G. M. leidis, et amnestia oli mõeldud Nõukogude Liidu välispoliitilise maine parandamiseks. Samuti olevat rahvamajandus kriitilises seisus ning amnestiaga üritatakse parandada tööjõuprobleemi.

⁴⁵ Aivar Niglas “Release ahead of time of Estonian citizens and residents repressed for political reasons by the Soviet authorities and their rehabilitation from 1953 to the 1960’s”, *Estonia since 1944*, 461–489.

⁴⁶ RA, ERAF.131SM.1.267, l. 150–153, 156–160, 172–175; Tallinna oblasti UMVD Ristimäele 24.03, 31.03, 03.04.1953.

Kokkuvõtteks

Teise maailmasõja järgsel ajal kuni Stalini surmani 1953. aastal Eesti NSV-s levinud üldisemat laadi kuulujutud võib teatud spetsiifiliste tunnuste ja mõjude järgi jagada erinevateks gruppideks. Esiteks kuulujutud, mis mõjutasid konkreetselt inimeste igapäevaelu ja otsuseid ning puudutasid igaüht. Selliseid kuulujutte töid kaasa erinevad majandusreformid: maareform, rahareform, kollektiviseerimine, natsionaliseerimine, hinnapoliitika, maksusüsteemi muudatused jne. Aga ka ühekordsed propagandistlikud aktid, näiteks teatud kaupade hindade alandamine, palgatõus jm. Kuulujuttudel võis võimude silmis olla nii positiivseid kui ka negatiivseid tagajärgi. Esimesel juhul võis võim juttude tekkimist ja levikut ka ise suunata, kuna üks eesmärk oli näidata “tegelikke süüdlasi”. Seda sai omakorda ära kasutada sobiva fooni loomiseks “kulakute” ja muude “ekspluataatorite” suhtes. Kui need mõisted olid inimeste jaoks ehk ähmased, siis “spekulandi” mõistest sai majandusliku kitsikuse tingimustes aru igaüks. Kuid sellega kaasnes ka negatiivseid mõjusid ning tavaliselt töid majandusreformid kaasa pikema või lühema ostupaanika ja umbusu süvenemise kogu sovetliku majandusmudeli vastu.

Teiseks rühmaks olid kuulujutud, mis olid järjepidevalt liikvel ja iga erakorraline ühiskondlik-poliitiline sündmus tõi kaasa juttude leviku järsu suurenemise ja seda kuni Nõukogude Liidu lõpuni. Nendeks olid näiteks erinevad kuulujutud koheselt puhkeva sõja kohta. Segaseid sõnumeid saatsid nii sovetlik propaganda kui ka välismaised raadiokanalid ning kuulujutud olid sellele vastavad. Võimude suhtumine sõjajuttudesse oli sõjajärgsel ajal üldiselt negatiivne, sest õigustatud või õigustamatud ootused-kartused sõja puhkemiseks takistasid otseselt sovetiseerimist, mis tundus sellel taustal ajutise segadusena ning oldi äraootaval seisukohal, kuniks püsis lootus, et Eesti saab jälle iseseisvaks. See tuli eriti esile seoses passiivse vastupanuga kollektiviseerimisele. Teiselt poolt võidi sõjajutte ka tahtlikult tekitata.

Sellest tulenevalt ka kolmas kuulujuttude kategooria, mis põhines rõhutatult hirmul. Sõjajärgsel ajal olid repressioonid igapäevased ja need võisid üsna valimatult tabada igaüht. Jutud tuntud isikute arreteerimisest levisid rahva seas kiiresti. Samuti oli hästi meeles 1941. aasta juuniküüditamine. Siinkohal olid näitena esitatud 1949. aasta märtsiküüditamisele eelnenud ja järgnenud kuulujutud. Jällegi võisid võimud kuulujutte ühelt poolt soosida, kuna nendega kaasnenud hirm aitas ju suurt vastuseisu tekitanud kollektiviseerimist läbi viia. Teiselt poolt takistasid aga kuulujutud agitaatoritel uue võimu eeliseid selgitamast. Samuti segas see sovetiseerimise läbiviimist laiemalt, kui inimesed pakitud kohvritega uut küüditamist ootasid.

Repressioonidega haakub otseselt ka neljas kuulujuttude kategooria. Kui erinevate kategooriate “rahvavaenlased” olid vaatamata hägusele piirile siiski mingil kujul tuvastatavad, siis sovetivõimul oli ka abstraktseid vaenlasi. Tuntum kohapealne vorm oli “kodanlik natsionalism”, mille täpset definitsiooni ei teadnud ilmselt ka Eesti NSV võimuladvik, rääkimata reakodanikust. Siinkohal ei tekitanud kuulujutte mitte mingi konkreetne isik, sündmus või nähtus, vaid umbmäärane määratlus, millega vähesed oskasid end otseselt seostada. Antud juhul oli esitatud “kodanliku natsionalismi” vastu peetud võitluse kulminatsioon 1950. aasta EKP KK VIII pleenumi näol. Sellega seoses levinud kuulujutte pole laia skaala tõttu võimalik täpselt piiritleda. Ilmselt tekitasid need nõutust ka julgeoleku- ja parteitöötajates, seda enam, et löögi all olid ka nemad ise.

Viiendaks eraldiseisvaks kategooriaks olid riiklikult suunatud kuulujutud. Kui sõjajuttude levitamisega tuli piiri pidada, siis 1940. aastate lõpus alanud üleriigilise antisemiitliku kampaania puhul lähtuti sisevaenlase kuju tekitamise vajadusest. Seega polnud ettekannetes esitatu isegi mitte kuulujutud, vaid võimu ärgitus välja öelda kõik, mis pähe tuleb, soovituslikult mõistagi negatiivses võtmes. Tagantjärele kogutud kuulujutud näitasid siiski pigem nõutust, miks see kampaania üldse läbi viidi.

Lõpetuseks üks universaalsusele pretendeeriv “erakorraline sündmus”, mis võttis kokku kõik kuulujutud: 1953. aastal suri Jossif Stalin. Selle sündmusega seotud folklooris olid esindatud kõik kuulujuttude kategooriad ja see jäi ka oma mitmekesisuse poolest käsitletava žanri tipuks.

Stalini surmale järgnevatel aastatel hakkas järsult langema repressioone puudutavate kuulujuttude osakaal, ühtlasi kadus mingil ajal sisuliselt ka “valge laeva” ootus. Ülejäänu jäi paljus samaks, muutusid küll rõhuasetused, sõltuvalt hetkel käsilolevast kampaaniast, majandusuuendusest ja rahvusvahelisest olukorrast.

ABSTRACT: *On rumours described in Communist Party and state security organ reports in Soviet Estonia in 1944–1953*

The Soviet Union was characterised by total control over the expressions of opinion of its citizens. For this reason, public opinion was to a great extent expressed as rumours. The Soviet regime, in turn, treated rumours as anti-Soviet phenomena, on the one hand because they contradicted official

propaganda, and on the other hand because they also very directly hindered the implementation of Sovietisation and the ability of agitators to explain the advantages of the new regime. Thus rumours had to be combatted.

This article does not examine rumours in Soviet society as a broader, separate phenomenon, rather it analyses how they were reflected in the period after the Second World War in state security organ and Communist Party reports, and how the effects and extent of the rumours of that time can be assessed.

The reports of Communist Party organisers at the rural municipality level are used first and foremost in this article. These organisers were in close personal contact with rumours or heard them from their confidants. The state security organs used their network of secret agents to monitor people's attitudes (including gathering rumours). Reports from local departments to the ESSR People's Commissariat (Ministry as of 1946) for State Security, and reports from the latter to Moscow have also been used for this article. The attitude reports did not deal separately with gathering and analysing rumours, but rumours were presented together with other negative manifestations.

The article focuses on four different categories of rumours for the purpose of illustration, assessing their effect primarily through the viewpoint of the Soviet regime.

The first category comprises rumours that accompanied Soviet economic reforms. The article highlights the monetary reform of 1947 how alongside a short-lived period of panic buying, this reform also led to deepening mistrust of the entire Soviet economic model, including the longevity of the new rouble currency.

The second category comprises rumours based on fear, in other words rumours of an impending mass deportation that gripped people with fear for years. In direct connection with this, the Eighth Plenum of the Estonian Communist Party Central Committee in 1950, which was the culmination of the campaign to expose bourgeois nationalists, is also presented as an example. Rumours emanating from the Plenum made the concept of the 'enemy of the people' even more abstract and obscure. This all ultimately started hindering Sovietisation more broadly, because people awaited another deportation for years with their suitcases packed.

The third category is that of rumours associated with hope, in other words the persistent rumours of the imminent outbreak of war and Estonia's liberation in connection with that war. The hope that the Soviet regime would prove to be a 'temporary disruption' was particularly negative in the

eyes of the authorities. The disruptive effect of such rumours on the implementation of collectivisation was highlighted in the reports.

The fourth category of rumours was somewhat exceptional, namely rumours directly fabricated by the state, with an aim to firmly establish the image of the enemy. The anti-Semitic campaign of 1953 is presented as an illustration of this category.

The final example is an extraordinary event that lays claim to universality, in other words the death of Jossif Stalin in 1953. It marked the end of an era and it remained unsurpassed in the Soviet Union in terms of the variety of rumours connected to it.

Summing up what was presented in the attitude reports, regardless of their at times rather ideologised content and their avoidance of giving the prevailing situation a general assessment (which was expressed by the fact that anti-Soviet manifestations were as a rule presented as isolated incidents), these reports are very important sources for comprehending the fears and expectations of the inhabitants of Soviet Estonia of that time. Different rumours also genuinely illustrate the difficulties that the Soviet regime had to face in carrying out Sovietisation.

PEETER KAASIK (b. 1974) is a Researcher at the Estonian War Museum - General Laidoner Museum.*

---

* Correspondence: Estonian War Museum - General Laidoner Museum. Mõisa tee 1, Viimsi, 74001 Harju maakond, Estonia. E-mail: peeter.kaasik@mnemosyne.ee